

La protoindustrialització i la indústria rural espanyola al segle XVIII*

per Rafael Aracil i Màrius Garcia Bonafè

I

La indústria rural ha existit sempre —ja que cap societat mai no ha estat una societat rural— i ha anat adquirint major importància des de la baixa edat mitjana, alhora que ha adoptat formes distintes i pròpies d'organització, sobretot des del moment que el capital comercial ha dominat aquest sistema de producció.

Per què la indústria domèstica, o, millor dit, la indústria rural? Una breu síntesi de la seua evolució històrica pot donar-nos les respostes. La primera fase significativa de les indústries rurals apareix al llarg de la crisi del segle XIV, quan els «capitalistes industrials, ansiosos de tenir teixit barat per a la venda ambulat, intentaren de produir tals teixits a les seues ciutats, trobant que no se'ls permetia fer-ho així. En conseqüència, encarregaren cada volta més el seu treball a treballadors rurals»¹ i s'inicià aleshores a Anglaterra, als Països Baixos, al sud d'Alemanya, a Itàlia, un notable desenvolupament de la indústria rural. Quasi 250 anys més tard —cap al 1600 a la Mediterrània, i cap al 1650 al nord d'Europa— l'expansió que caracteritzà el «llarg segle XVI» anà deturant-se gradualment. Però aquesta nova i llarga depressió tenia poques semblances amb la crisi de les darreries de l'edat mitjana. Evidentment, diverses àrees sofriren pèrdues humanes i materials, però no pot parlar-se d'una catàstrofe generalitzada que anul·lés les conquestes del segle precedent i, a més a més, les economies europees sofriren canvis fonamentals en la quantitat i la composició de la producció causats per aquesta crisi prolongada que implicava modificacions dràstiques en l'estructura de l'ocupació. El domini de la ciutat sobre el camp canvià el seu caràcter amb el declivi de la indústria tradicional, amb la substitució de la productivitat urbana i pel fet que les noves manufactures anaren basant-se, sobretot i cada cop més, en la mà d'obra rural.²

Així, doncs, el segle XVII fou testimoni de grans canvis en la més important

* El nucli central d'aquest treball és una comunicació presentada a l'«Eighth International Congress of Economic History», secció A.2: *Protoindustrialization: Theory and Reality* (Budapest 1982). (Hi ha una edició ciclostilada de tot el material presentat, feta per l'Université des Arts, Lettres et Sciences Humaines de Lille, 1982, 2 vols.).

1. Robert L. REYNOLDS, *Europe Emerges* (Madison, Univ. of Wisconsin Press, 1967), p. 339.

2. Carlo M. CIPOLLA, *La decadencia económica de Italia*, dins C. M. CIPOLLA, J. H. ELLIOT, P. VILAR i altres, *La decadencia económica de los imperios* (Madrid, Alianza, 1973), ps. 157-174.

i estesa indústria de l'antic règim: la manufactura tèxtil. La indústria italiana, per exemple, d'acord amb les consideracions de Cipolla,³ desaparegué dels mercats exportadors; l'expansió rural i urbana, protagonitzada pels antics centres flamencs, entrà en una prolongada contracció i la indústria dels vells centres francesos, com Amiens, Reims i Rouen o el Beauvais, declinaren; a Espanya la indústria tèxtil és, en aquests moments, una ombra del que havia estat. Un dels canvis fonamentals va ser el desplaçament de la indústria cap a zones exclusivament rurals; els grans avantatges d'aquest desplaçament per al capitalisme comercial són força coneguts per no insistir-hi —baixos salaris, autoexplotació familiar, desconeixement dels circuits comercials per part dels productors rurals, absència de restriccions gremials, abundància de mà d'obra autoalimentada, etc.—, però determinaren que la majoria de la producció tèxtil europea es consolidés als grans districtes rurals del continent.

Aquesta transformació, que forma part d'un canvi molt més ampli que afectava l'estructura interna dels processos manufacturadors dels principals països europeus, ha estat descrita per historiadors recents com a «protoindustrialització» quan assoleix —com veurem més endavant— unes determinades condicions qualitatives. Com a causa o com a conseqüència del desenvolupament demogràfic, la indústria artesana domèstica, especialment tèxtil, assolí nous nivells en moltes àrees rurals europees entre el final de l'edat mitjana i el segle XVIII. Aquesta nova fase de la manufactura es basava en l'organització de la producció per al mercat a través d'empresaris capitalistes i una gran disponibilitat de força de treball rural. Si la protoindustrialització significa una creixent producció per a mercats estrangers en expansió, necessitava una reserva quasi il·limitada de treball subministrada per famílies rurals que no estaven en condicions d'extraure de la terra els recursos suficients.⁴ L'augment de població al segle XVI, atesa l'estructura de la propietat, no donà lloc solament a crisis de subsistències, sinó també a l'erosió de l'economia familiar camperola, forçada a equilibrar el seu pressupost amb majors despeses addicionals de treball. Augmentant la pressió sobre la terra, una part, cada volta més important, de la població rural fou obligada a afegir a la seua renda agrària una elaboració en massa de productes manufacturats o, en molts casos, de substituir aquella per aquests. Com diu Hans Medick, seguint Cajanov, el nivell de la producció podia augmentar «a causa de la inclinació dels productors pobres i sense terra a recaure en l'autoexplotació per a la producció de béns artesanals, en el cas que fos necessari per tal d'assegurar l'habitual subsistència familiar i l'autosuficiència econòmica».⁵ Aquestes transformacions iniciaren i consolidaren, tot partint de les indústries rurals prèvies, la protoindustrialització en algunes zones europees, coincidint amb un progressiu empobriment del camperol, que, paral·lelament, quedà fortament vinculat a l'organització protoindustrial, la qual pogué, així, satisfer l'increment de la demanda de béns manufacturats. El fenomen es pot observar a nombroses regions europees: franceses, centreuropees, suïsses, holandeses, llombardes i, sobretot, britàniques.

3. *Ibid.*

4. Hans MEDICK, *The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism*, «Social History», I (octubre de 1976), ps. 291-315, especialment ps. 296-97.

5. *Ibid.*, p. 299.

II

És obvi, doncs, que la difusió de les indústries rurals exercí un paper important en la desintegració de l'economia feudal i, encara més, en la consolidació d'una organització protoindustrial. El problema està en la determinació del moment i les raons per les quals l'increment de la quantitat produïda, la força de treball ocupada, les relacions comercials establertes, etc., determinen el creixement qualitatiu d'aquesta indústria, i açò ens permet de parlar de salt cap a una altra etapa: la protoindustrialització. Aquests conceptes, això no obstant —o estadis, si es vol—, són diferents nivells d'una evolució coneguda —i no única— de la societat que ha assolit la industrialització, que no és, per suposat, l'única forma de créixer econòmicament. Aquestes diferents etapes, no necessàriament encadenades, és a dir, amb molts possibles retrocessos, serien: activitats no-agrícoles de la societat agrària, indústria rural, protoindustrialització (o creixement industrial al si de la societat agrària, com algun especialista l'ha definida) i revolució industrial. De fet, l'evolució ajuda a constatar l'origen agrícola —de vegades llunyà— de la indústria capitalista. Això ha estat analitzat per E. L. Jones,⁶ que, ja fa temps, cridava l'atenció tant sobre la importància de les transformacions agràries com sobre la formació de «cercles virtuosos» en una regió econòmica i entre regions, a partir de les quals es consolidava una especialització agrícola i industrial i s'establia una relació dinàmica entre ells. Ara, quinze anys després F. Mendels⁷ insisteix, d'una manera distinta, en aquest mateix fet i adverteix de la importància de la regió per a l'estudi de la protoindustrialització i del paper decisiu de l'existència d'«equilibris ecològics» regionals, dependents tant del clima i la geografia com de les circumstàncies socials. La interacció entre ells i els factors agrícoles, comercials i demogràfics, és fonamental per a una evolució positiva.

Així, doncs, l'element qualitatiu diferenciador és la formulació i definició del concepte de «protoindustrialització» considerat com a primera fase de la definitiva industrialització capitalista, concepte que, més tard, s'arribarà a batejar exageradament i abstracta com el «mode de producció de la transició» o, el que és el mateix, com a «mode de producció protoindustrial». Quins són, en el sentit més ample, els elements definitoris de la protoindustrialització? Encara que amb el risc d'esquematzar, formulem els seus punts principals:

1) Àmplia participació camperola en la producció industrial dispersa. Activitat estacional que aporta recursos suplementaris al camperol, encara que hi pot haver una divisió del treball per sexes més que no per estacions agrícoles.⁸ Par-

6. E. L. JONES, *Los orígenes agrícolas de la industria*, dins *DIVERSOS AUTORS, Agricultura y desarrollo del capitalismo* (Madrid, Comunicación, 1974), ps. 303-341 (l'article original és del 1968).

7. Franklin MENDELS, *Seasons and Regions in Agriculture and Industry during the process of Industrialization*, a les ps. 177-195 de Sidney POLLARD (editor), *Region and Industrialization. Studies on the Role of the Region in the Economic History of the Last Two Centuries* (Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1980).

8. Hi ha pocs treballs sobre aquest tema. A l'«Eight International», *op. cit.*, hi ha dues comunicacions sobre això: una de centrada a l'alta Normandia entre 1750 i 1850 (G. L. GULLICKSON, *Proto-industrialization, proletarianization and the sexual division of labor*, núm. 15, 20 ps.) i l'altra al Japó en el darrer terç del segle XIX (O. SAITO, *Population and the peasant family economy in proto-industrial Japan*, núm. 38, 24 ps.).

ticipació, no obstant això, d'una certa producció urbana i, fins i tot, de l'artesanat concentrat. Realització de les operacions més qualificades a la ciutat i residència urbana dels comerciants-fabricants. L'organització, doncs, del sistema es realitza partint de la ciutat.

2) La producció és destinada al mercat extraregional o/i internacional, la qual cosa implica que la producció no és ja sotmesa a conjuntures de tipus local, deixant de banda la indústria d'autoconsum.

3) Associació —coexistència— de productors agrícoles amb excedents comercialitzables i camperols que cultiven explotacions familiars massa petites i que, per tant, necessiten ingressos suplementaris, la qual cosa poden trobar no només en l'artesanat rural, sinó treballant a les finques pròximes. Complementarietat, doncs, entre grans i petites explotacions, i entre agricultura comercialitzada i de subsistència.

Hi ha, a més, importants derivacions que arrodoneixen el marc descrit:

4) Les zones protoindustrialitzades conegueren, en una determinada data, els rendiments decreixents. Era evident que no es podia ampliar indefinidament l'àrea geogràfica —és a dir, el nombre de productors— sense ampliar altres factors productius. La innovació mecànica i la concentració havien de solucionar el problema o, si no era així, la protoindustrialització desapareixia progressivament i la zona es desindustrialitzava.

5) Perquè aquest salt es produís, precisament, la protoindustrialització havia ja permès l'acumulació de capital necessària per a la centralització de la manufactura. Havia enriquit els comerciants —convertits posteriorment en «moderns empresaris»— i havia ajudat a elevar el poder adquisitiu de la població rural.

6) El comerciant, finalment, havia pogut adquirir una experiència que, més tard, utilitzarà envers un obrer que, alhora, havia iniciat una especialització. I açò, sobretot, tenint en compte que a l'inici de la revolució industrial ni l'experiència empresarial —que seria més aviat improvisació—, ni l'especialització obrera no havien de ser excessivament necessàries.⁹

A més a més dels factors apuntats, que, certament, han d'ésser considerats com a «teòrics», almenys en la seua totalitat, resta un aspecte important, en el pla polític, que s'hauria d'incloure. I és el comportament més «progressiu» adoptat per l'artesà rural davant els esdeveniments polítics. El tema ha estat poc tractat fins ara, però hi ha dos exemples, almenys, que val la pena d'indicar: un

9. Les definicions i precisions sobre el concepte de protoindustrialització abunden darrerament. Citarem, doncs, els treballs més vàlids, al nostre albir: Franklin MENDELS, *Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, «The Journal of Economic History», xxxiii (març de 1972), núm. 1, ps. 241-261; Charles and Richard TILLY, *Agenda for European Economic History in the 1970's*, «The Journal of Economic History», xxxi (març de 1971), núm. 1, ps. 184-198; Pierre DEYON, *L'enjeu des discussions autour du concept de «proto-industrialisation»*, «Revue du Nord», lxi, núm. 240 (gener-març de 1979), ps. 9-15; Peter KRIEDEL, Hans MEDICK, Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism* (Cambridge-París, C.U.P. Maison des Sciences de l'Homme, 1981) (l'edició original alemanya és del 1977); Pierre DEYON i Franklin MENDELS, *Programme de la Section A2 du Huitième Congrès d'Histoire économique: La proto-industrialisation: Théorie et réalité* (Budapest 1982), «Revue du Nord», lxxiii, núm. 248 (gener-març de 1981), ps. 11-19; Franklin MENDELS, *Proto-industrialization. Theory and Reality*, «General Report. Eight International», *op. cit.*, secció A2, 39 ps.

d'ells és el de Bois,¹⁰ que, seguint el camí traçat per André Siegfried quan estudià, el 1913, l'oest francès durant la Tercera República, se centra en el departament del Sarthe, durant la Revolució francesa, i caracteritza de revolucionari el comportament de l'artesanat rural, precisament en una regió considerada com el bastió del conservadorisme; l'altre és el treball de Sharp,¹¹ molt recent, que demostra com en els desordres més importants de l'oest anglès —*food riots*, *anti-enclosures riots* i *forest riots*— els líders i participants més actius foren els artesans rurals.

Així, en general, els elements anteriors són els que poden convertir la indústria rural en protoindustrialització. La indústria rural —etapa prèvia indispensable— pot, doncs, avançar, desaparèixer o estancar-se i sobreviure (Galícia, Castella, Polònia, etc.) fins que circumstàncies exteriors la superen.^{11 bis} Igualment, de fet, com la protoindustrialització, de la qual, segons els exemples coneguts, Mendels¹² estableix les variants següents: 1) zones en què la protoindustrialització no anà seguida per la revolució industrial; 2) zones en què una revolució industrial havia tingut lloc sense haver estat precedida per la protoindustrialització; 3) zones en què la protoindustrialització desembocà en una revolució industrial; i 4) aquelles zones en què la protoindustrialització no es realitzà i açò determinà una desindustrialització. El problema està, evidentment, a arribar a determinar les causes de cadascuna de les variants.

De fet, ens trobem davant d'una concepció de la protoindustrialització tan àmpliament considerada que reuneix ja totes les condicions necessàries per a la revolució industrial: mercat estructurat, agricultura comercialitzada, empena demogràfica, capital acumulat, esperit empresarial, força de treball semiespecialitzada; quins altres factors són necessaris? Entre una etapa i l'altra, tanmateix, apareixerà el ludisme com a element distorsionador que refusa, en conjunt, la centralització i il·lustrant bé la «relació de ruptura» entre ambdues fases. És a dir, el ludisme com a punt de partida de la lluita de les classes populars contra l'alienació.

III

La proliferació de l'organització protoindustrial va crear les condicions que possibilitaren el camí cap a la fàbrica, cap al capitalisme industrial, i les regions europees o extraeuropees que conegueren aquest tipus d'organització econòmic-social foren les que, als segles XVIII i XIX, assoliren la industrialització. Què succeí a Espanya? ¿Hi hagué un estancament de la indústria rural que fou el que no permeté el pas a la protoindustrialització? La resposta no és fàcil, perquè traçar un quadre de l'evolució històrica de la indústria tèxtil, en especial, que

10. Paul BOIS, *Paysans de l'Ouest* (París, Flammarion, 1971), especialment ps. 206-267.

11. Buchanan SHARP, *In Contempt of All Authority. Rural Artisans and Riot in the West of England, 1586-1660* (Berkeley, University of California Press, 1980).

11 bis. *Vid.*, per al cas de Polònia, M. KULCZYKOWSKI, *La désindustrialisation: problèmes de recherche sur l'exemple de la Galicie aux XIXe siècle*, a «Eight International», *op. cit.*, núm. 26, 26 ps. Segons l'autor hi va haver una «protoindustrialització sense burgesia» que va ser enfonçada per la indústria tèxtil cotonera de Lodz al segle XIX.

12. Franklin MENDELS, «General Report, Eight International», ps. 20 i ss.

responga a les exigències metodològiques que planteja el concepte de protoindustrialització és una tasca que, per ara, es troba molt lluny de l'estat dels nostres coneixements. De tota manera, encara que siga de manera concisa, descriurem ací algunes escenes de la dita evolució, almenys per a emmarcar millor l'obra d'Eugenio Larruga sobre el segle XVIII, que forma allò essencial de la nostra aportació a les modalitats de la protoindustrialització europea.

Per al nostre propòsit a penes ens detindrem en la situació de la indústria tèxtil a l'època medieval; sabem que als segles XII i XIII només devien existir alguns focus molt aïllats (Àvila, Zamora, Segòvia, Sòria); la producció era escassa i únicament de productes bastos.¹³ L'escala d'aqueixa activitat econòmica anà expandint-se lentament, però al llarg del segle XIV l'expansió s'aturà. Per això, «un problema que necessita ser aclarado es el referente a cómo las transformaciones agrarias de los siglos XIV y XV, y sobre todo las consecuencias de la peste negra y las crisis del XIV sobre las relaciones personales de pedendencia en amplios sectores agrarios han influido en la condición de los artesanos, y en consecuencia, en las mutaciones ocupacionales de la población urbana».¹⁴ Aquestes llacunes impedeixen que puguem situar ací la primera fase del creixement de les indústries rurals, com succeeix a Europa; és més, sembla que a Castella l'evolució fou distinta, ja que «a principio del siglo XV se ha producido ya un cambio decisivo en la estructura de producción textil. La importancia de los paños domésticamente elaborados, y en áreas geográficas muy dispersas, disminuye, en términos absolutos y relativos; como contrapartida, se afianzan una serie de núcleos importantes donde se concentra la producción: Palencia, Zamora, Cuenca, Toledo y la extensa zona de Córdoba, Úbeda y Baeza», i «en muchos otros puntos subsiste el trabajo doméstico, conservando las operaciones de lana e hilado un carácter familiar y rural durante mucho tiempo».¹⁵ Sembla que la indústria llanera castellana inicià, al segle xv, una etapa de desenvolupament en la qual foren incorporats progressos tècnics, i es constata, a més un fenomen de concentració manufacturera en mans de l'oligarquia urbana, que provoca la desaparició de l'autonomia dels petits productors. D'ací la debilitat de l'extensió del sistema de producció a domicili.¹⁶ En resum, mentre a Europa «el crecimiento de las manufacturas y de las industrias rurales socava de forma acusada la producción gremial»,¹⁷ a Espanya, especialment a Castella, el desenvolupament industrial es realitza d'acord amb els interessos de classe de la noblesa, «lo que contribuyó más a agravar la miseria de los pequeños productores que a desarrollar un sistema de producción realmente capitalista».¹⁸

A la primera meitat del segle xvi es produeix una renovació artesana i manufacturera a tot Espanya, malgrat que és molt difícil, com ha reconegut Caran-

13. M. GUAL CAMARERA, *Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media*, «Anuario de Estudios Medievales», 4 (1967), ps. 109-168.

14. Paulino IRADIEL MURUGARREN, *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI* (Salamanca, Universitat de Salamanca, 1974), p. 19.

15. *Ibid.*, p. 39.

16. *Ibid.*, p. 250.

17. John MERRINGTON, *Ciudad y campo en la transición al capitalismo*, a Rodney HILTON (ed.), *La transición del feudalismo al capitalismo* (Barcelona, Crítica, 1977), p. 270.

18. Paulino IRADIEL MURUGARREN, *op. cit.*, p. 250.

de,¹⁹ de descriure'n els principals components. Sabem que es treballava la llana en nombrosos pobles i llogarets, entre els quals destaquen alguns centres importants: Segòvia, Toledo, Còrdova i Conca. Segons un document del 1515, la indústria tèxtil ocupava a la província de Segòvia més de 20.000 persones. Altres ciutats, menys importants, tenien també tallers, com, per exemple, Zamora, Palència, Medina de Rioseco, Dueñas, Toro i Valladolid. Tanmateix, aquesta renovació es veia afectada per tota una sèrie de disposicions legislatives que sotmetien a una reglamentació molt estricta totes les fases de la producció que aixafava la iniciativa privada. Segons Carande, les famoses ordenances de Sevilla del juny de 1511, «*conservan las características del régimen de los gremios municipales*» i mostren una inflació medieval «*típicamente reglamentarista*».²⁰ Una altra de les dificultats consistia en l'organització que envoltava el mercat de la llana a principis del segle XVI. Atès que la llana representava un producte fonamental del comerç exterior castellà, no és estrany que els grans negociants s'assegurassen el quasi-monopoli sobre les compres de llana en general. En efecte, com ha escrit Joseph Pérez, massa interessos es conjugaven a favor de l'exportació de la llana: els aristòcrates, propietaris de grans ramats i de pastures, els comerciants i la corona formaven una coalició molt poderosa davant de la qual poc podien fer els drapers del regne, aïllats i minoritaris.²¹ Així, doncs, tot s'aliava contra els interessos dels drapers i contra les possibilitats d'una vertadera difusió de la indústria rural en el camp castellà.

La situació empitjorà amb les oportunitats que subministrà la conquesta d'Amèrica. No és aquest el lloc per descriure les vicissituds per les quals travessà l'economia castellana quan el capitalisme cosmopolita començà d'operar a Espanya. A més, tenim poques notícies sobre els efectes que les seues operacions tingueren sobre la indústria rural; sabem per les investigacions de Felipe Ruiz Martín²² que els capitalistes castellans, en servir d'intermediaris dels capitalistes cosmopolites, «aplicaren el Verlagssystem i provocaren la distorsió de l'artesanat», tant a Segòvia com a Còrdova. També sabem que amb la retirada del capitalisme estranger dels negocis espanyols, el capitalisme castellà passà per mals moments, però, al voltant del 1570, els negociants castellans reaccionaren; alguns s'orientaren cap a la indústria tèxtil, i en els districtes de Segòvia i Còrdova es crearen grans empreses amb «dotzenes i, fins i tot, centenars d'obriers».²³ No coneixem amb detall la resta de les zones ni tampoc les característiques; potser hem de recórrer al judici de Braudel i afirmar amb ell «*que las industrias rurales del Mediterráneo nunca han llegado a alcanzar nada que se pareciese a la importancia que había adquirido en Inglaterra o en la Europa del norte; nunca toman la forma de vastos archipiélagos rurales, controlados a distancia por los mercaderes urbanos, como era frecuente en la Francia del siglo XVIII*», per-

19. Ramon CARANDE, *Carlos V y sus banqueros* (Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1965), I, ps. 167-222.

20. *Ibid.*, ps. 169-170.

21. Joseph PÉREZ, *La revolución de las comunidades de Castilla (1520-1521)* (Madrid, Siglo XXI, 1977), p. 36.

22. Felipe Ruíz MARTÍN, *Letres marchands échangées entre Florence et Medina del Campo* (París, SEVPEN, 1965).

23. *Ibid.*, ps. xxxviii i xxxix.

què «la industria urbana de las ciudades grandes y medianas es capaz de cubrir, en cuanto a lo esencial, los requerimientos de un inmenso mercado».²⁴

Aquesta característica de les ciutats mediterrànies és aplicable a les castellanes, ja que segons es desprèn dels estudis que Noël Salomon realitzà sobre les *Relaciones histórico-geográficas hechas por orden de Felipe II*, entre 1575-80 «empezó a imponerse una actividad artesana y mercantil de cierta importancia, no sólo en las ciudades de Toledo, Madrid, Guadalajara, Cuenca, Ciudad Real, Talavera, Alcalá de Henares, etc., sino también en poblados de menor importancia», però «la existencia de una minoría de numerosos comerciantes internacionales en las grandes aglomeraciones mercantiles no alteró el carácter fundamental de la economía rural de la Castilla la Nueva de entonces: continuaba siendo, en sus rasgos esenciales, una economía de subsistencia y de corto radio de acción, como en la edad media. Al nivel del poblado, los intercambios seguían siendo limitados. Se trataba de una especie de persistencia de la economía feudal-agraria medieval, en el momento en que se estaban desarrollando determinadas formas de la economía mercantil de tipo moderno».²⁵

Aquest anacronisme, en què s'ha convertit l'economia espanyola, s'accentua al llarg del segle XVII; Espanya depengué cada vegada més de fonts estrangeres per tal de satisfer les seues necessitats, des de vaixells de construcció holandesa, fins a sedes franceses o italianes. Les antigues ciutats artesanals, altre temps tan florents, com Burgos, Segòvia, Toledo, perderen una gran part de llurs artesans. Les corporacions locals, els gremis, reforçaren llurs ordenances i privilegis en un moment en què la producció rural no era en condicions de satisfer el consum. Comptat i debatut, l'estat espanyol es desindustrialitzava. Només una zona, Catalunya, semblava iniciar un procés de característiques similars als europeus, perquè allí «des de 1600 a 1640 la principal indústria catalana emigrà de la ciutat al camp i canvià la seva forma medieval gremial per una forma capitalista de la distribució del treball».²⁶ En conseqüència, a Espanya cap dels elements definidors de la protoindustrialització no sembla ésser present; la pressió dels gremis impedia qualsevol innovació tècnica i, en molts casos, dominava, a més de l'activitat manufacturera i el capital comercial, la mateixa producció rural.²⁷

24. Fernand BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II* (Madrid. F.C.E., 1976²), p. 568.

25. Noël SALOMON, *La vida rural castellana en tiempos de Felipe II* (Madrid, Planeta, 1973), ps. 116-117. (Edició original del 1964.)

26. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna* (Barcelona, Edicions 62, 1964), II, p. 324.

27. Això ha estat assenyalat per Agustín González Enciso, *Economic Structure of Camero's Dispersed Industry. A Case Study in Eighteenth Century Castilian Textile Industry*, a «Eight International», núm. 13. Un cas positiu d'evolució cap a la manufactura centralitzada, a partir de l'hegemonia del gremi sobre la indústria rural, és el cas de la Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi (vid. Rafael ARACIL i Màrius GARCIA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi*. València, Tres i Quatre, 1974, especialment, ps. 99-147).

La indústria rural espanyola a les darrerries del segle XVIII: una aproximació

Hem reunit al quadre 1 totes les dades quantificables extretes de l'obra d'E. Larruga.²⁸ Els totals provincials i, més encara, els generals, donen per ells mateixos una idea clara de l'extensió i les dimensions d'aquesta indústria. Les dades es refereixen al total de les regions de Castella la Nova, Castella la Vella, Extremadura, Galícia i Salamanca-Zamora, per províncies.

Ens ha interessat, especialment, quantificar, en allò que siga possible, i sempre sobre dades segures i sense suposicions, els productes tèxtils de consum domèstic, és a dir, els *teixits amples*. No s'han tingut en compte, doncs, ni la producció ni els telers de randes, vetes, mitges, galons, llistons, etc. Ni tampoc els nombrosos «telerets», als quals Larruga es refereix per milers, especialment a Toledo o La Manxa: «*Era rara la casa —diu—, aún de los pobres, donde no hubiese uno, dos o más.*»²⁹

En definitiva, doncs, a les darrerries del segle XVIII, els gairebé 34.000 telers comptabilitzats, i els 15 milions de metres de teixits produïts cada any, són telers complets i teles amples que cobreixen la vida domèstica de gran part de l'Espanya rural. La inexistència de fàbriques centralitzades en totes aquestes províncies —llevat de les Reales Fábricas, que, de fet, no representaven una centralització en llur aspecte qualitatiu i que, a més, utilitzaven la mà d'obra rural en moltes de les seves operacions—, la importància dels totals generals i el fet que, en la seua major part, els principals mercats de venda fossen —a més de l'autoconsum— el local i el provincial, fa pensar en una extensa indústria rural, aparentment «sommersa», d'autoabastament que permet la supervivència camperola i no impedeix el funcionament i l'explotació del sistema feudal.

És significatiu l'absolut predomini de la producció dispersa de teixits de lli a Conca, Sòria, Zamora i —amb un predomini aclaparador— a Galícia. Zones aquestes altament feudalitzades i que posseeixen les mitjanes —producció per teler i any— més baixes de tot el conjunt estudiat. Contràriament, les mitjanes més altes es troben a les províncies amb clar predomini en la producció de teixits de llana —Àvila, Guadalajara, Palència, Segòvia i Toledo. El fet és relacionat amb l'existència de les Reales Fábricas. En general hi ha un menor rendiment del lli-cànem, fibra lligada al consum camperol, amb el major nombre de telers situat a Galícia.³⁰ La producció de seda se centra exclusivament a

28. Eugenio LARRUGA, *Memorias políticas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España, con inclusión de los Reales decretos, Ordenes, Cédulas, Aranceles y Ordenanzas expedidas para su gobierno y fomento* (Madrid, Benito Cano i Antonio Espinosa, 1791-1800), XLV volums.

29. Eugenio LARRUGA, *op. cit.*, vol. XVII, p. 268. Les citacions d'aquest tipus es podrien multiplicar, però ja hem indicat, quantificant-les, les excepcions al quadre 1 i a l'apartat «observacions».

30. La indústria domèstica gallega en relació amb el consum i la importació de lli, la producció de llenços i el foro ha estat analitzat per Xan CARMONA BADÍA, *Clases sociales, estructuras agrarias e industria rural doméstica en la Galicia del siglo XVIII*, «II Congreso de Historia Económica (Madrid 1981) (exemplar fotocopiado). Una altra versió d'aquest mateix treball és *L'industrie rurale domestique en Galice. XVIIIe et XIXe siècles*, «VIIIe Congrès International d'Histiore Economique, Budapest, 1982), núm. 5 (Université des Arts, Lettres et Sciences Humaines de Lille, 1982).

les províncies de Conca, Madrid i Toledo, amb una mitjana anual de 584 vares per teler.³¹

Les dades del quadre 1 s'han disposat en mapes que permeten una anàlisi més particular. En efecte, la combinació de les dades numèriques i dels mapes 1, 2 i 3 (producció, nombre de telers i mitjanes anuals, respectivament) suggereix:

1) Entre Galícia, Conca, La Manxa i Extremadura produeixen el 38 % del total dels teixits, però a base de posseir més del 62 % dels telers; la qual cosa indica una dispersió important i una àmplia ocupació estacional del camperol, que aconsegueix mitjanes de producció molt baixes, tal com s'observa al mapa 3. Ocupació estacional, explotació feudal, agricultura de subsistència i indústria rural són elements interconnectats.

2) En canvi, entre Àvila, Guadalajara i Toledo, amb només el 12 % dels telers, produeixen el mateix que la zona anterior (un 38 %). Hi ha, evidentment, dispersió, però les mitjanes de producció són —ensems amb la de Madrid— les més altes de totes. Açò sembla indicar dos fets: en primer lloc, l'existència de les Reales Fàbricas ocupades tot l'any, amb una producció regular i amb exportacions extrapeninsulars, malgrat que subvencionades per la Real Hacienda, que sufraga llurs pèrdues; en segon lloc, la proximitat de Madrid, que han d'abastar, i que fa més rendibles aquestes ocupacions que la dedicació absoluta a una agricultura feudalitzada. Lligada a Madrid, i a la cort, una burgesia comercial manté el seu abastament a través d'una xarxa mercantil capaç de canalitzar la producció d'aquestes províncies, independentment de les escasses possibilitats del camperol.

3) El cas de Madrid és ben significatiu: pocs telers (menys del 2 % del total), poca producció —sobre un 3 %—, però amb una mitjana molt alta —1.270 vares per teler— i un equilibri en la producció de teixits de les tres fibres (seda, llana i lli, amb una mica de cotó). És a dir, ocupació contínua, però, atesa l'existència d'ocupacions alternatives en altres sectors, una indústria dispersa, reduïda i amb alta productivitat.

4) El cas de Galícia no és menys interessant, amb la mitjana més baixa de totes —262 vares per teler l'any— posseïx el major nombre de telers i una producció quantitativament alta, però relativament baixa, atesa l'extensió del sistema. El fraccionament de la propietat i la duresa de les exaccions feudals obliga el camperol a treballar al màxim la terra i d'ajudar-s'hi produint els propis articles de consum, venent-los fins i tot ocasionalment tot aprofitant els seus desplaçaments temporals en cerca d'alguna altra feina.³² De tota mane-

31. A banda, evidentment, de la producció sedera del País Valencià, que en aquestes dades tenia 5.810 telers de seda i, a més a més, 6.939 de llana i 6.679 de lli i canem. Tanmateix, aquestes xifres han de considerar-se només com orientatives, ja que, segons creiem, inclouen tot tipus de telers i de telerets (les dades són de Tomás RICORD, *Noticia de las varias y diferentes producciones del Reyno de Valencia, como también de sus fábricas y artefactos según el estado que tenían en el año de 1791* (...), València, Benito Monfort, 1793).

32. Un fet que assenyalava Xan CARMONA BADÍA, *op. cit.*, a la nota 30. Hem d'assenyalar que el model de funcionament de l'antic règim gallegc (*vid.* Jaime GARCÍA LOMBARDEO, *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, Siglo XXI, 1973) que tenim fins ara pot posar-se en dubte, per tal com no integra una activitat —la indústria rural— que produeix més de tres milions de vares de teixits

ra, aquesta activitat alternativa que és la indústria rural, ja que no s'aprofita fora del que ja hem dit per un altre grup social, permet únicament la supervivència del camperol, que pot, així, fer cara a les exaccions feudals que li exigeixen.³³

5) A la meitat nord de la zona, les províncies de Salamanca, Sòria, Valladolid i Zamora mantenen nivells més aviat baixos o intermedis en telers i producció —escassament arriben, les quatre juntes, al 10 i 12 per 100, respectivament—, mentre que destaquen Burgos, Palència i Segòvia, amb percentatges acceptables de producció i de rendiments. També ací l'existència de Fàbricas Reales subvencionades ha de tenir-se en compte, ja que tenen un important paper en la producció d'articles de luxe i això pot alterar la producció rural.

Si les dades utilitzades anteriorment les agrupem per regions, els resultats no varien substancialment. Segons la informació aplegada al quadre 2, la indústria rural forma àmplies nebuloses semiindustrials amb ocupació estacional —514 vares per teler i any— amb predomini de dues zones: Galícia i ambdues Castelles —precisament a les províncies limítrofes entre l'una i l'altra—, que produeixen, i ens referim a les dues darreres regions, el 68 % del total del teixit. Si la primera zona —Galícia— queda exclusivament lligada al consum camperol, la segona, a més d'això, s'ha de relacionar amb la cort, els gremis, el consum madrileny i, de vegades, amb l'exportació extraregional i extrapeninsular. Tanmateix, cap de les dues no evolucionarà cap a la protoindustrialització.

Les columnes cinquena i sisena del quadre 2 mostren la importància d'aquesta variable en l'interior del feudalisme «castellà» de finals del segle XVIII. L'existència d'un teler per cada 130 habitants, o la producció de 4 vares per habitant, ilustra ben bé el que hem dit: la indústria rural castellana, gallega i extremeña és un factor que s'ha de considerar per explicar el funcionament feudal. Fóra interessant saber, d'altra banda, les relacions directes, si existiren, de la noblesa amb la indústria rural; de fet, com ha assenyalat Freudenberger,³⁴ no és estrany que la noblesa tradicional promogués «protofactories» de les quals podia extraure beneficis importants.

Així, doncs, d'acord amb tots els raonaments i les dades anteriors, podem establir la inexistència de protoindustrialització, que hem de considerar com un pas decisiu en direcció a la centralització fabril. A més a més, observem una distinció clara entre indústria rural i protoindustrialització, uns elements no sempre encadenats.³⁵ És evident que, a la zona que hem estudiat, s'entra plenament en

anuals, la qual cosa devia ésser no sols important, sinó fonamental, tant per al camperol com per al senyor.

33. Ja fa molts anys que ha estat assenyalada la important i negativa influència que pot exercir una forta pressió feudal sobre l'evolució d'una indústria rural. En aquest sentit, vegeu Herbert KISCH, *The textile Industries in Silesia and the Rhineland: A Comparative Study in Industrialization*, «The Journal of Economic History», XIX (1959), ps. 541-564.

34. Vid. Hermann FREUDENBERGER, *Proto-industrialization and protofactories*, «VIII Congrès International», núm. 14, p. 11.

35. És la distinció que fa, també, amb algunes variants Eckart SCHREMMER, *Proto-industrialization: a Step towards Industrialization?*, «The Journal of European Economic History», vol. 10, núm. 3 (hivern de 1981), ps. 653-670. L'autor distingeix la protoindustrialització de la protoindústria, és a dir, la nostra indústria rural, i considera aquesta com l'eixida d'un procés a llarg terme, el procés de ruralització de la producció artesanal basat

la indústria rural, però no s'assoleixen els nivells qualitius necessaris perquè aquesta indústria es convertesca en protoindustrialització quan li pertoca; per tal com, aquest concepte, ens sembla inaplicable en el nostre cas, que és el que es dóna, també en algunes zones europees, com, per exemple, els països escandinaus,³⁶ tot salvant les distàncies pertinents.

D'altra banda, finalment, la indústria rural, sobrevivint fins a ben entrat el segle XIX, passarà a convertir-se des d'un element potencialment positiu, com era en un principi, en un obstacle, atès que contribuirà a impedir la formació del mercat i l'expansió del cotó.³⁷ Aquesta fibra, per exemple, constituïa el 1860 menys de dos terços del consum tèxtil *per capita*, és a dir, que en aquelles dates, dels 3 kg consumits en fibres tèxtils, més d'1 kg corresponia a la llana,³⁸ la qual cosa ens pot remetre com una aproximació, certament, a la importància que encara devia tenir la indústria rural dispersa.

en dos grups de població, els artesans i els petits productors rurals, utilitzant les tècniques tradicionals.

36. En el cas d'Espanya, hem d'explicar per què la protoindustrialització no es produeix malgrat l'extensió de la indústria rural; però aquesta és una altra qüestió molt més complicada. El concepte és, també, posat en dubte en relació amb Dinamarca, Finlàndia, Noruega i Suècia en diversos treballs sobre el tema. El títol, àdhuc, que l'editor donava a la seua introducció és bastant il·lustratiu: *Proto-industrialization —an Economic Historical Figurement?* (vid., Lennart JÖRBERG (ed.), *Proto-industrialization in Scandinavia*, número monogràfic de la «Scandinavian Economic History Review», xxx, núm. 1, 1982).

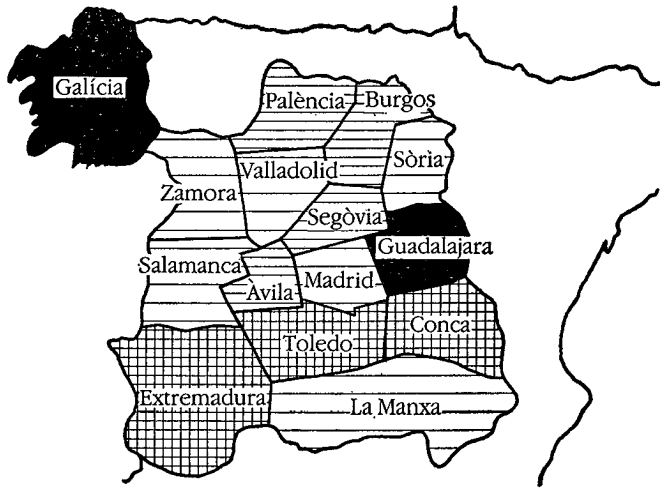
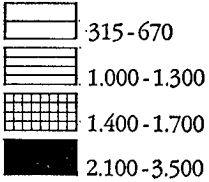
37. Vid., sobre la dispersió industrial a mitjan segle XIX, Rafael ARACIL i Màrius Garcia BONAFÈ, *Industria doméstica e industrialización en España*, «Hacienda Pública Española», núm. 55 (1978), ps. 113-128.

38. Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *El consumo de textiles en España, 1860-1890: Primera aproximación*, «Hacienda Pública Española», núm. 69 (1981), ps. 229-235.

MAPA 1

INDÚSTRIA DISPERSA:
producció total de teixits amples

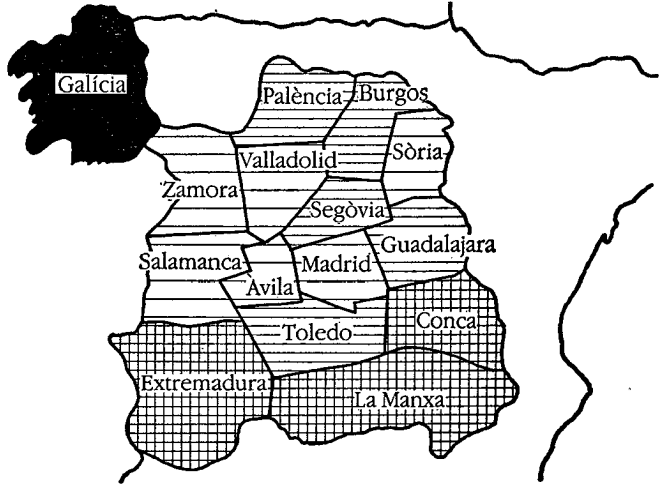
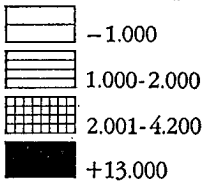
vares (en milers)

MAPA 2

INDÚSTRIA DISPERSA:

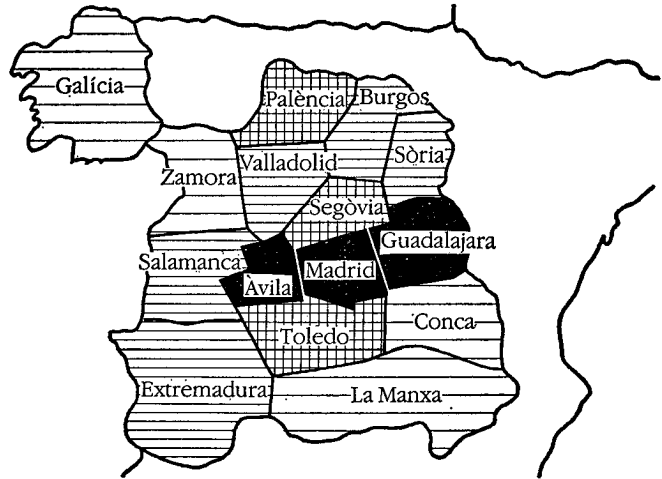
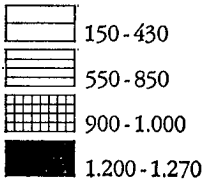
total de telers amples

MAPA 3

INDÚSTRIA DISPERSA
producció mitjana anual
per telers

vares (1 = ±0'840 mts.)

QUADRE I. La indústria textil dispersa a Espanya a finals del segle. XVII. (Dades segons Eugenio Larruga)

<i>fibra</i>	<i>telers</i>	<i>% del total</i>	<i>vares fabricades per any</i>	<i>% del total</i>	<i>mitjana per teler/any</i>	<i>persones ocupades</i>	<i>tints-premses batanes</i>	<i>productes principals fabricats</i>	<i>principals mercats de venda</i>	<i>principals nuclis tèxtils</i>
AVILA										
seda	5	—	—	—	—	—	—	vetes, llistoneria	—	
llana	447	—	720.000	—	1.610	852	—	estamenyes, gergues, sargil	local	Peñaranda
lli/cànem	380	—	335.000	—	881	—	—	llenç, estopa	local	Avila. Navas
<i>Totals</i>	832	2,45	1.055.000	6,04	1.269	852	T:25.P:5.B:23			
BURGOS										
seda *	5	—	—	—	—	—	—		—	Burgos
llana	961	—	508.022	—	529	8.833	—	lli, badeta, sargil, estamenya.	província. Madrid	Ezcaray. Astudillo
lli/cànem	900 ¹	—	520.000	—	578	1.000	—	llenç ordinari	província. Amèrica	Pradoluengo. Villadiego Logronyo
<i>Totals</i>	1.861 ²	5,48	1.028.022	5,89	552 ²	9.833	T:20.P:11.B:39			
CONCA										
seda	615	—	219.150	—	356	—	—	sarja, tafetà,	Cadis	Requena. Utiel
llana	1.614 ³	—	484.842	—	300	—	—	drap, gergueta	província. Madrid.	Parrilla. Conca
lli/cànem	1.865 ⁴	—	696.360	—	373	—	—	llenç, mantes casolanes	local. Madrid	Requena. Huete
cotó	32 ⁵	—	—	—	—	—	—	indianes, mocadors	—	Tarassona
<i>Totals</i>	4.125	12,14	1.400.352	8,03	340	6	T:5. B:3.			

seda ⁷	11	—	10.000	—	—	—	—
llana	678 ⁸	—	711.248	—	1.123	4.391	—
lli/cànem ⁹	1.539 ¹⁰	—	640.460	—	416	1.433	—
<i>Totals</i>	2.226	6,55	1.411.705	8,09	634	5.824	T:38.P:10.B:34

EXTREMADURA
vetes, cordons, local Casas de San Millán
baieta, draps, ús propi. Castella, Andalusia Fuente de Cantos, Casa Tejada i Segura de León
lleng, ord., es: ús propi Jerez de los Caballeros, Siruela, Oliva

seda	45 ¹¹	—	—	—	—	—	—
llana	13.122 ¹²	—	767.979	—	—	—	—
lli	—	—	2.665.550	—	—	—	—
<i>Totals</i>	13.112	38,61	3.433.529	19,68	262	—	B:196

GALÍCIA
galons, moca- Castella Santiago, El Ferrrol
dors, burell, ús propi Lugo, Ourense, Cobelos
picote
lleng, es:opa ús propi. Castella, Astúries, Amèrica Padrón, Giro de la Rocha, Muros, Vivero, Rebadeu, Betanzos

seda	—	—	—	—	—	—	—
llana	1.452 ¹³	—	1.982.206	—	1.466	24.000 ¹⁴	—
lli	449 ¹⁵	—	216.500	—	482	—	—
<i>Totals</i>	1.801	5,30	2.198.706	12,60	1.220	24.000	T:3.

GUADALAJARA
14nos. 18nos. local. Castella Guadalajara, Brihuega, Sigüenza
sarja baieta, Cadis Sigüenza, Orche
lleng, estopa ús propi.

- * Els telers de seda no s'inclouen en el total.
1. A més, 21 obradors per a barnussos i xàrcies de cànem.
2. Es treballa entre 4 i 6 mesos/any.
3. A més, 14 telers de trobigueres fan 3.000 vares.
4. Dels quals, només 163 teixien lli pur i fan 21.000 vares. La resta: teixit casolà de cànem.
5. Fàbrica establerta per M. Atienza i J. Aroca Atienza, a més amb 100 torns, 7 taules, motlles, cilindres i brunyidor. Tots els mestres eren catalans.
6. Cada teler de draps ocupa 2 persones per teixir i 1 per canonar. Els de cordellat només n'ocupen 1 per a cada funció.
7. Atès que no es fabriquen teixits amples, els telers i la producció no se sumen al total.
8. Més del 50 % a partir de Llerena.
9. Dades del 1780.
10. Quasi un 50 % en els partits de Badajoz i Trujillos.
11. No se sumen al total.
12. S'usen per a lli i llana sense distinció.
13. Un 50 % depén de les Reales Fàbricas.
14. Només els ocupats per les Reales Fàbricas.
15. 38 d'ells fan estopa de cànem (unes 6.300 vares).

<i>fibra</i>	<i>telers</i>	<i>% del total</i>	<i>vares fabricades per any</i>	<i>% del total</i>	<i>mitjana per teler/any</i>	<i>persones ocupades</i>	<i>tints-premses batanes</i>	<i>productes principals fabricats</i>	<i>principals mercats de venda</i>	<i>principals nuclis tèxtils</i>
MADRID										
seda	118 ¹⁶	—	123.263	—	1.044	—	—	velluts, faixes	provincia	Madrid, Pastrana
llana	11 ¹⁷	—	202.350	—	1.823	—	—	gerga, draps, baieta	local	Madrid, Fuenlabrada
lli	139 ¹⁸	—	144.846	—	1.042	—	—	llenç casolà	—	Madrid, Buendía
cotó	4 ¹⁹	—	2.000	—	500	—	—	indianes, musulina	—	Madrid
<i>Totals</i>	372	1,68	472.459	2,70	1.270	—	—			
LA MANXA										
seda llana ²¹	705	—	153.140	—	217	—	—	draps, sargil, estamena	ús propi. Jaér. Múrcia	Santa Cruz de Mudela, Alcaraz
lli	1.340	—	162.000	—	121	3.730	—	llenç casolà	—	Valdepeñas, Ciudad Real
<i>Totals</i>	2.045 ²²	6,02	315.000 ²³	1,80	154	3.730	T:7.P:7.B:11.			
PALENCIA										
seda llana	789	—	1.091.964	—	1.384	10.110 ²⁴	—	baieta, estamena, cordellat, milenes	ús propi. Ca-dis	Palència, Amusco, Sarracino
lli	478	—	150.385	—	315	—	—	llenç casolà	ús propi. Castella	Aguilar del Campo, Villada
<i>Totals</i>	1.267	3,73	1.242.349	7,12	981	10.110	T:21.P:38.3:14			

								SALAMANCA			
seda ²⁵	23	—	78.000	—	3.391	26	—	vetes, galons		Salamanca	
llana	373	—	250.323	—	671	—	—	drap, corde- llat, baietes	provincia. Amèrica	Béjar, Lumbrales Salamanca	
lli	460	—	318.596 ²⁴	—	693	—	—	sargil, estame- nya	Portugal ús propi	Ciudad Rodrigo, Béjar, Cepeda	
cotó ²⁷	4	—	—	—	—	—	—	llenç, estopa toques de monja	convents	San Felices de Gallegos	
<i>Totals</i>	833	2,45	568.919	3,26	683	26	T:4.P:32.B:18				
								SEGÒVIA			
seda llana	655	—	807.656 ²⁸	—	1.231	8.180 ²⁹	—	22nos.-40nos, sargil	Madrid, Ca- dis, Amèrica, Biscaia	Segòvia, Santa María de Nieva. Bernardos	
lli	450 ³⁰	—	196.000	—	436	—	—	llenç, estopa	provincia	Pedrosa, Lozoya. Montejo	
<i>Totals</i>	1.106	3,25	1.003.656	3,75	907	8.180	T:50.P:10.B:24				
								SÒRIA			
seda llana	4 ³¹ 334	—	224.600	—	673	—	—	vetes, galons drap, cordellat	local	Soto de Cameros, Munilla	
lli/cànem	44	—	433.800	—	977	—	—	llenç, vànoves, lona	local	Sòria, Agreda, Al- faro	
<i>Totals</i>	?	2,29	658.400	3,77	846	—	T:37.P%6.B:34				

16. Comptem només, com sempre, els telers de «teixits amples». Hi havia, a més, 106 telers aturats; torns, taules i 35 telers per a tirats d'or i argent; 102 telers de mitges de seda (15.995 parells); 372 de passamaneria (1.542.040 vares); i 41 de veteria (vares: 2.568.000). En total, doncs, 775 telers de seda.

17. A més, 99 telers de mitges d'estam (127.043 parells) i catifes (700).

18. A més, 39 telers de vetes feien 950.000 vares.

19. El català Gabriel Soler fou qui començà la fabricació de cotonades a Madrid.

20. En realitat, si s'inclouen tot tipus de telers, el total seria de 1.167.

21. «*En la Mancha raro es el pueblo en que no se hallen vecinos particulares que no echen paños vastos para el surtimiento de sus casas*» (XVII, 292).

22. Sense comptar els telerets de trobigeres i rivets («*era rara la casa, aún de los pobres donde no hubiese uno, dos o más*», XVII, 268).

23. Sense comptar la fabricació d'encaixos (1.450.000 vares) amb mercats a Castella i Amèrica.

24. Només les ocupades per la ciutat de Palència.

25. No s'afegeix al total, ja que no produeix teixits amples.

26. No s'inclouen 240.500 vares de veta.

27. No se sumen al total.

28. Més de 200.000 vares a la ciutat de Segòvia.

29. Més de 4.000 persones a Segòvia.

30. Això no obstant, Larruga adverteix que la Reial Hisenda informava que «*en esta provincia se hallan armados 1.102 telares, que rinden cuanto menos 350.000 varas*» (XIII, 227).

31. No se sumen al total.

<i>fibra</i>	<i>telers</i>	<i>% del total</i>	<i>vares fabricades per any</i>	<i>% del total</i>	<i>mitjana per teler/any</i>	<i>persones ocupades</i>	<i>tints-premses batanes</i>	<i>productes principals fabricats</i>	<i>principals mercats de venda</i>	<i>principals nuclis tèxtils</i>
TOLEDO										
seda	378 ³²	—	305.678 ³³	—	809	4.234	—	vellut, tela rica	Ultramar, Castella	Toledo, Talavera, Valdemoro
llana	1.016	—	1.254.400 ³⁴	—	1.226	18.360	—	12nos. - 18nos, estamenyes, baietes, cordellats	província, Madrid, Andalusia	Ajofrín, Toledo, Noves, Vaidemoro
lli	400 ³⁵	—	125.000	—	373	870	—	ilenços casolans	ús propi, local	Tarancón, Brihuega
<i>Totals</i>	1.794	5,28	1.673.078	9,59	933	23.464	T:38.P:52.B:40			
VALLADOLID										
seda ³⁶	112	—	(10.560 peces)	—	—	218	—	mitges trobives	província	Valladolid, Río Seco
llana	344	—	385.721 ³⁷	—	1.121	4.486 ³⁸	—	estamenyes, burates, guetes	ús propi, província	Valladolid, Río Seco
lli	550	—	202.964 ³⁹	—	369	—	—	llenços	ús propi, província	Sanabria, Benavente
<i>Totals</i>	894	2,63	588.685	3,37	658	4.704	T:9 B:1			
ZAMORA (amb Toro)										
seda llana	201 ⁴⁰	—	148.637	—	740	—	—	drap, estameña, cordellat.	ús propi	Toro, Zamora
lli/cànem	710 ⁴¹	—	240.000	—	338	—	—	llenços, vàno	ús propi	Carrión de los Condes, Zamora
<i>Totals</i>	911	2,68	388.637	2,22	427	—	—			
TOTALS	33.975		17.438.497		514	90.723	T:257.P:185.B:437			

32. No s'inclouen 3.368 «telerets» que, manejats per dones, fan 15.762.820 vares de fites, llistons i vetes. Ni tampoc els 59 telers de mitges que manegen 300 persones.
33. 1/3 d'ells a Toledo.
34. A més, 7.000 parells de mitges de punt.
35. A més, 24 telers de vetes (3.500 peces).
36. No són teixits amples i no se sumen al total.
37. Teixien, a més, 9.772 mantes de llana.
39. Fabriquen, a més, en els mateixos telers, 5.915.200 vares de veta de fil que no incloem ací.
40. 171 telers a Toro.
41. 410 telers a Toro.

QUADRE II (Distribució regional de telers i producció)

	<i>telers</i>	<i>vares per any</i>	<i>vares per teler i any</i>	<i>habitants per teler</i>	<i>vares per habitant</i>	<i>persones ocupades</i>
Castella la Vella	6.737	5.576.112	828	187	4,42	33.678
Castella la Nova	10.102	6.060.705	600	120	4,97	51.194
Extremadura	2.226	1.411.705	634	193	3,28	5.824
Gàlícia	13.112	3.433.529	262	84	3,12	—
Salamanca-Zamora	1.764	949.556	538	215	2,50	26
Total:	33.957	17.438.497	514	130	4,00	90.723 ¹

1. Si en aquelles zones on no hem pogut aconseguir xifres de persones ocupades, en suposàssem una per cada teler existent, ens donaria, si més no, un total de més de 110.000 persones.